

ARAP DÜNYASININ İSTİSNAİ KRALLIĞI: YEREL AKTÖRLER VE ARAP-İSRAİL UYUŞMAZLIĞI ÇERÇEVESİNDE ÜRDÜN KRALLIĞI'NIN DEMOKRATİKLEŞME DENEYİMLERİ

THE EXCEPTIONAL KINGDOM OF THE ARAB WORLD:
THE EFFORTS OF DEMOCRATIZATION
IN THE HASHEMITE KINGDOM OF JORDAN
WITHIN THE CONTEXT OF LOCAL
ACTORS AND REGIONAL CHALLENGES

ORTADOĞU STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
CENTER FOR MIDDLE EASTERN STRATEGIC STUDIES

مركز الشرق الأوسط للدراسات الاستراتيجية

**ARAP DÜNYASININ İSTİSNAİ KRALLIĞI:
YEREL AKTÖRLER VE ARAP-İSRAİL UYUŞMAZLIĞI
ÇERÇEVESİNDE ÜRDÜN KRALLIĞI'NIN
DEMOKRATİKLEŞME DENEYİMLERİ**

**THE EXCEPTIONAL KINGDOM OF THE ARAB WORLD:
THE EFFORTS OF DEMOCRATIZATION
IN THE HASHEMITE KINGDOM OF JORDAN
WITHIN THE CONTEXT OF LOCAL
ACTORS AND REGIONAL CHALLENGES**

Rapor No: 90

Kasım 2011

ISBN: 978-605-5330-82-8

Ankara - TÜRKİYE ORSAM © 2011

Bu raporun içeriğinin telif hakları ORSAM'a ait olup, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca kaynak gösterilerek kısmen yapılacak makul alıntılar ve yararlanma dışında, hiçbir şekilde önceden izin alınmaksızın kullanılamaz, yeniden yayımlanamaz. Bu raporda yer alan değerlendirmeler yazarına aittir; ORSAM'ın kurumsal görüşünü yansıtmamaktadır.

ORTADOĞU STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

Tarihçe

Türkiye’de eksikliği hissedilmeye başlayan Ortadoğu araştırmaları konusunda kamuoyunun ve dış politika çevrelerinin ihtiyaçlarına yanıt verebilmek amacıyla, 1 Ocak 2009 tarihinde Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) kurulmuştur. Kısa sürede yapılanan kurum, çalışmalarını Ortadoğu özelinde yoğunlaştırmıştır.

Ortadoğu’ya Bakış

Ortadoğu’nun iç içe geçmiş birçok sorunu barındırdığı bir gerçektir. Ancak, ne Ortadoğu ne de halkları, olumsuzluklarla özdeşleştirilmiş bir imaja mahkum edilmemelidir. Ortadoğu ülkeleri, halklarından aldıkları güçle ve iç dinamiklerini seferber ederek barışçıl bir kalkınma seferberliği başlatacak potansiyele sahiptir. Bölge halklarının bir arada yaşama iradesine, devletlerin egemenlik halklarına, bireylerin temel hak ve hürriyetlerine saygı, gerek ülkeler arasında gerek ulusal ölçekte kalıcı barışın ve huzurun temin edilmesinin ön şartıdır. Ortadoğu’daki sorunların kavranmasında adil ve gerçekçi çözümler üzerinde durulması, uzlaşmacı inisiyatifleri cesaretlendirecektir. Söz konusu çerçevede, Türkiye, yakın çevresinde bölgesel istikrar ve refahın kök salması için yapıcı katkılarını sürdürmelidir. Cepheleşen eksenlere dâhil olmadan, taraflar arasında diyalogun tesisini kolaylaştırmaya devam etmesi, tutarlı ve uzlaşmacı politikalarıyla sağladığı uluslararası desteği en etkili biçimde değerlendirebilmesi bölge devletlerinin ve halklarının ortak menfaatidir.

Bir Düşünce Kuruluşu Olarak ORSAM’ın Çalışmaları

ORSAM, Ortadoğu algılamasına uygun olarak, uluslararası politika konularının daha sağlıklı kavranması ve uygun pozisyonların alınabilmesi amacıyla, kamuoyunu ve karar alma mekanizmalarına aydınlatıcı bilgiler sunar. Farklı hareket seçenekleri içeren fikirler üretir. Etkin çözüm önerileri oluşturabilmek için farklı disiplinlerden gelen, alanında yetkin araştırmacıların ve entelektüellerin nitelikli çalışmalarını teşvik eder. ORSAM; bölgesel gelişmeleri ve trendleri titizlikle irdeleyerek ilgililere ulaştırabilen güçlü bir yayım kapasitesine sahiptir. ORSAM, web sitesiyle, aylık Ortadoğu Analiz ve altı aylık Ortadoğu Etütleri dergileriyle, analizleriyle, raporlarıyla ve kitaplarıyla, ulusal ve uluslararası ölçekte Ortadoğu literatürünün gelişimini desteklemektedir. Bölge ülkelerinden devlet adamlarının, bürokratların, akademisyenlerin, stratejistlerin, gazetecilerin, işadamlarının ve STK temsilcilerinin Türkiye’de konuk edilmesini kolaylaştırarak bilgi ve düşüncelerin gerek Türkiye gerek dünya kamuoyuyla paylaşılmasını sağlamaktadır.

İçindekiler

Takdim.....	5
Özet.....	7
Giriş	8
Ürdün'de Ulus ve Devlet İnşa Süreçleri	8
Filistinlilik ve Ürdünlülük Arasında: Bir melez 'Ürdüstini' Kimliği mi?	9
1988 – 89 Sonrası Dönem: Demokratikleşme ve Ürdünlüleşme Politikaları.....	10
Ürdün'de Demokratikleşme Hareketleri.....	10
Bölgesel Gelişmelerin Demokratikleşme Hareketlerine Etkileri	13
Ortadoğu'nun Yeni Dinamikleri ve Ürdün'ün Değişmeyen Siyaseti.....	15
Ürdün'de Siyasal Reform Süreci ve Açmazları	17
Sonuç Yerine: Arap Baharı ve Ürdün'e Yansımaları	18

Nur Köprülü

1975 yılında Lefkoşa'da doğdu. Köprülü, Yüksek Lisans ve Doktora eğitimini Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ), Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında tamamladıktan sonra Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi (UKÜ), Uluslararası İlişkiler Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaya başlamıştır.

Akademik çalışmalarını ağırlıklı olarak Arap Dünyası, özelde ise Ürdün Haşimi Krallığı ve bölgedeki siyasal liberalleşme süreçleri çerçevesinde yürüten Köprülü, 2006 ve 2010 yılları içerisinde alan araştırması kapsamında Amman/ Ürdün'e ziyarette bulunmuştur. 9 Kasım'da ülkede gerçekleştirilen parlamento seçimlerini gözlemlemek amacıyla Amman'a giden Köprülü, burada seçimler öncesinde birçok siyasi seçkin ve gazetecinin yanı sıra seçimlere katılan bazı milletvekili adayları ile bir dizi mülakat yürütmüştür.

Köprülü, halen UKÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

TAKDİM

Önce Tunus'ta başlayıp daha sonra Arap Dünyasını etkisi altına alan toplumsal hareketler, içerisinde yaşadığımız coğrafyanın yerel ve bölgesel dinamikleri üzerine yeniden bir değerlendirme yapma gerekliliğini ortaya koymuştur. Tunus'tan sonra Mısır, Bahreyn, Yemen, Cezayir, Suriye, Libya ve Ürdün'e de yansıyan toplumsal hareketler, bölgede aktörlerin ve ülke-içi dinamiklerin yeniden şekilleneceğine işaret etmektedir.

Özellikle ekonomik temelli olarak başlayan hareketler, rejimlerin meşuriyetini sorgularak söz konusu eylemlerin sadece artan ekonomik sorunların tetiklediği isyanlar olmaktan çok, Arap halklarının demokratikleşme taleplerini de gündeme taşımıştır.

Daha önceleri saha çalışması yapmak üzere Ürdün'e giden Nur Köprülü, 9 Kasım 2010 tarihinde parlamento seçimlerinin yapıldığı dönemde de gözlemci olarak Amman'a bir araştırma ziyaretinde bulunmuştur. Bu amaç doğrultusunda, elinizdeki rapor gerek yazarın Ürdün'de bulunduğu süre içerisindeki izlenimlerinden gerekse Ürdün özelinde yapılan literatür taramasından yola çıkarak hazırlamıştır. Raporda, Ürdün'deki demokratikleşme deneyimleri Filistin meselesi ve yerel aktörler çerçevesinde ele alınarak irdelenmiştir.

Özellikle Ürdün Haşimi Krallığı'nın Arap dünyasındaki isyan dalgasını en az etki ile atlattığına çalışmış olması, Krallığın Arap Orta Doğu'sundaki farklı konumunun yeniden değerlendirilmesi ihtiyacına yanıt aramış olması bakımından kamuoyunun ilgisine sunuyoruz. Yeni ORSAM raporlarında buluşmayı diliyoruz.

Saygılarımızla,

Hasan Kanbolat
ORSAM Başkanı

Hazırlayan: Yrd.Doç.Dr. Nur Köprülü
Kıbrıs Uluslararası Üniversitesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü

ARAP DÜNYASININ İSTİSNAİ KRALLIĞI: YEREL AKTÖRLER VE ARAP-İSRAİL UYUŞMAZLIĞI ÇERÇEVESİNDE ÜRDÜN KRALLIĞI'NIN DEMOKRATİKLEŞME DENEYİMLERİ

Özet

Ürdün Haşimi Krallığı barındırdığı Filistinli göçmenler nedeni ile bağımsızlığını kazandığı 1946 yılından bu yana, kimlik ve ulus-inşa süreçlerinde sürekli bir değişim yaşamıştır. Gayri resmi rakamlara göre nüfusunun %70'ini, resmi rakamlara göre ise %43'ünü oluşturan Filistinlilere vatandaşlık hakkı tanıyan tek Arap ülkesinin Ürdün olması, Krallığı Arap-İsrail Uyuşmazlığı çerçevesinde kilit ülke konumuna getirmiştir.

Filistinli göçmenlere vatandaşlık verilmesinin yanında, Batı Yakası (Batı Şeria) topraklarının Krallık tarafından 1950 yılındaki ilhaki ve 1967 yılındaki Arap-İsrail Savaşı sonucunda bu toprakların (Doğu Kudüs dahil olmak üzere) İsrail'in kontrolüne geçmesi ile Ürdün'ün sadece İsrail ile olan sınırı yeniden düzenlenmemiş bununla birlikte ülkedeki ulus-inşa ve demokratikleşme politikalarına yeni bir yön verme gereği duyulmuştur.

1989 yılında Krallığın parlamentoyu yeniden göreve çağırma kararı ile 22 yıllık bir aradan sonra ülkede seçimler yeniden yapılmaya başlanmıştır. 1957 yılından bu yana yasaklı olan siyasi partiler, 1992 yılında yürürlüğe giren Siyasi Partiler Yasası ile birlikte hukuki nitelik kazanmıştır. Bu dönem içerisindeki en önemli gelişme, Müslüman Kardeşler Cemaatı'nın (İkhwan) İslami Hareket Cephesi (İHC)'ni kurarak siyasal arena ve parlamentoda faaliyet alanı kazanmış olmasıdır.

İHC, böylece siyasi ve ideolojik örgütlenmenin zayıf olduğu Ürdün'de en örgütlü siyasi parti konumuna gelirken, 1994 yılında Krallık ile İsrail arasında varılan barış anlaşmasının ardından Haşimi monarşisi ile İkhwan arasındaki tarihsel ve geleneksel 'ortaklık ilişkisi' değişim göstermeye başlamıştır. İkhwan açısından bu değişim, İsrail ile ilişkilerin normalleştirilmesine yönelik izlenen siyaset ve 1993 yılında yürürlüğe giren 'tartışmalı' Seçim Yasası gibi konular ile ilişkilendirilirken; rejim açısından ülkede siyasal alanda önceki dönemlere göre daha fazla faaliyet alanı bulan İslami örgütlenmeden kaynaklanmaktadır. Zira ülkedeki demokratikleşme hamleleri siyasi partileri – özelde İHC'yi – güçlendirmiş ve ülke politikalarında söz söyler hale getirmiştir.

Özellikle Al-Aqsa intifadasının patlak vermesinin ardından, ülkede Filistin ulusal mücadelesini destekleyen gösteri yürüyüşleri yapılmış ve İsrail ile ilişkilerin normalleştirilmesine yönelik karşı görüşler meclise taşınmıştır.

Son dönemde Arap dünyasını etkisi altına alan isyan dalgası, Ürdün'e de yansımış ve Kral II. Abdullah başbakan Samir el-Rifai'yi görevden alarak yerine Marouf el-Bakhit'i atamıştır. Ürdün'ü bölgedeki gelişmeler çerçevesinde farklı kulan nokta ise, İHC'nin de yer aldığı gösteri yürüyüşlerinin rejime karşı bir tutum sergilemerek; monarşinin sorgulanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle, protestolar Krallığın meşruiyetinin sorgulanmasından ziyade, ekonomik sorunlar ve siyasal reform talepleri dile getirilerek düzenlenmiştir.

Giriş

Ürdün Haşimi Krallığı kurulduğu günden bugüne kadar Filistin meselesi ile örülmüş siyasi ve toplumsal yapısı ile Orta Doğu ülkeleri içerisinde en 'yapay' ulus-devlet niteliği ile bölgede Filistin – İsrail çatışmasının yarattığı açmazlardan en fazla etkilenen ülkelerin başında gelmektedir. Gerek 1948 gerekse 1967 Arap-İsrail Savaşları sonrası değişen sınırları ve Filistin göçlerinin yaşanması, ülkenin başta kimlik politikaları olmak üzere, demokratikleşme ve dış politika kararlarının hayata geçirilmesinde son derece etkili olmuştur.¹ 1948 – 1949 Savaşı sonrası, yaklaşık 700,000 Filistinli göçmenin Ürdün'e yerleşmesi ve 1950 yılında Krallığın Vatandaşlık Yasasını yeniden düzenlenmesi ile Filistinli mültecilere vatandaşlık hakkı tanıyan tek Arap ülkesi Ürdün olmuştur. Kral I. Abdullah'ın söz konusu yasayı yeniden güncellemesi ve Filistinli göçmenlerin Ürdün toplumuyla bütünleştirme çabaları, Abdullah'ın 'bitmemiş' Arapçı ideallerinin yanı sıra bölgede Filistin meselesinin yarattığı belirsizlikten ötürü sömürge devletler tarafından yapay olarak inşa edilen Krallığın sürdürülebilir bir siyasal yapıya kavuşturulmasında hayati rol oynamıştır.² Tam da bu nedenden dolayı, Ürdün Haşimi Krallığı gerek Batılı gerekse İsrail tarafından siyasal varlığı desteklenen ve bölgeye ilişkin politikalar izlenirken Haşimi rejiminin istikrarı son derece ehemmiyet gösteren bir hal almıştır.³

Bu çalışmada, Ürdün Haşimi Krallığı'nın 1989 sonrası Ürdün iç ve dış politikasının hangi yerel ve bölgesel dinamikler ile şekillendiğinin analizinin yapılması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda ülkedeki devlet ve ulus-inşa süreçleri önemli bir yer teşkil etmekte, bununla beraber 1988 yılında Krallığın Batı Yakası topraklarından vazgeçme kararı alması ülkede gerek kimlik oluşturma gerekse bölgesel politika izlemede yeni bir döneme geçildiğine işaret etmektedir. Tüm bu gelişmelere ek olarak ülkede 1989 sonrasında demokratikleşme yönünde adımlar atılmışsa da; Krallığın söz konusu demokratikleşme girişimi, İsrail ile

ilişkilerin normalleştirilmeye çalışılması ve 2000 yılında İkinci Filistin ayaklanmasının – *El Aksa İntifadası* – başlaması ile durağan bir sürece girecektir. 2010 yılı sonunda 'Arap Baharı' olarak da adlandırılan ve Arap Dünyasında geniş yankı bulan toplumsal hareketlerin Ürdün'e yansımaları Haşimi Krallığı'nın siyasal liberalleşme konusundaki politikalarına yeni bir imve kazandıracaktır.

Bu amaç doğrultusunda, rapor üç temel bölümden oluşmaktadır; ilk olarak 1988 – 89 sonrası Ürdün Krallığı'nın Filistin topraklarından (Batı Şeria) vazgeçmesi sürecinin ve ardından demokratikleşme hareketlerini hızlandıran yerel ve bölgesel dinamikler irdelenecek; ardından temel bölgesel gelişmeler başlığı altında İsrail ile yapılan barış anlaşması ve Filistin ayaklanmasının ülkede demokratikleşme çabalarına nasıl şekil verdiği ortaya konularak; son bölümde ülkede Ürdün'deki en büyük muhalif grup olan İslami Hareket Cephesi (İHC)'nin Ürdün siyasi yaşamındaki önemi ve son dönemde Arap dünyasında meydana gelen hareketlerin ülkeye yansımaları analiz edilecektir.

Ürdün'de Ulus ve Devlet İnşa Süreçleri

Ürdün Haşimi Krallığı Orta Doğu çalışmaları kapsamında devlet ve ulus inşa süreçlerinde özel bir yere sahip olan ülkelerin başında gelmektedir. Bunun üç temel nedeni vardır. İlk olarak, bugünkü Ürdün topraklarının Osmanlı İmparatorluğu döneminde Filistin topraklarında üzerinde yer alması ve Birinci Dünya Savaşından hemen sonra Ürdün Nehri'nin Doğu Yakası'nda 1921 yılında İngiliz manda yönetimi altında Maver-i Ürdün Emirliği'nin kurulmasıdır. Örneğin Nazih Ayubi, Ürdün Emirliği kurulurken, İngilizlerin bölgede bir 'koridor' entite kurma ihtiyaçlarının göz önüne alındığını ifade etmektedir.⁴ Hatta Gudrun Kramer, Ürdün Emirliği'nin Arap Dünyasında kurulan 'en yapay' entitelerden biri olduğunu, ancak zaman içerisinde varlığının sağlamlaştığına dikkat çekmektedir.⁵

Tüm bu gelişmelerin ardından ikinci olarak; Ürdün Emirliği'nin (ve daha sonra Ürdün Krallığı'nın) Filistin toprakları ile içiçe örülmüş bir tarih paylaştıkları toplumsal inşa süreçleri ülkenin devlet ve özellikle ulus oluşturma çabalarında oldukça etkili olmuştur. Şöyle ki, Arap-İsrail uyuşmazlığından en fazla etkilenen ülkelerin başında Ürdün Krallığı gelmektedir. İlk olarak, Batı Şeria'nın Krallık tarafından 1950 yılında ilhaki ile Doğu Yakası'nın Batı Yakası ile bütünleştirilmesi Krallığa bölgede Birinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan Arap milliyetçiliği ve değerlerini tekrar ön plana çıkarma fırsatı sunmuştur. Savaş sonrası Ürdün topraklarına göç eden Filistinliler ülkedeki nüfus dengelerini tamamen değiştirmiş, Maverai Ürdünlüler ülkesinde sayıca azınlık konumuna düşmüşlerdir. Savaş sonrasında Filistinli göçmenlere vatandaşlık veren tek Arap ülkesinin Ürdün olması ülkedeki kimlik politikalarının Filistin sorunu ile yeniden yapılandığını ortaya koymaktadır. Bundan dolayı, Ürdün özelinde ulus ve kimlik oluşturma süreçleri sürekli değişime açık bir durum ortaya çıkarmıştır. Söz konusu kimlik politikaları ve değişimi analiz etmek için Ürdün'deki Filistin etkenini incelemek yerinde olacaktır.

Filistinlilik ve Ürdünlülük Arasında: Bir melez 'Ürdüstini' Kimliği mi?

Ürdün ve Filistin'in içiçe girmiş tarihleri ve ülkedeki ulus-devlet inşası Filistin meselesinin çözümsüzlüğü ile doğrudan bağlantılı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, Ürdün siyasal yaşamının her aşamasında kimlik meselesi en hassas konulardan birisini oluşturmuştur. Ürdün Nehri'nin Doğu Yakasında yaşayanlar, Emirliğin kurulduğu 1923 yılından itibaren *Mavera-i Ürdünlü* olarak kabul edilmişlerdir. Bu çerçevede, Emir Abdullah'ın Maverai Ürdün'ün yerlisi olmaması, yerli halk olarak Doğu Yakalılarının kabul edilmesi bir tesadüf değildir.⁶ Nüfusunun %93'ü Arap olan Ürdün, bölgedeki diğer ülkelere kıyasla daha homojen bir toplum niteleği taşısa da, Arap-İsrail Savaşları son-

rası yaşanan mülteci sorunu, özellikle 1967 Savaşından sonra yeni sınırlara sahip olması ve İsrail ile ilişkileri normalleştirme çabaları ülkede hem kimlik yapılanma süreçlerini hem de demokratikleşme hareketlerini oldukça etkiler dinamikler getirmiştir.

Ürdün Krallığı kurulduğundan itibaren meşruiyetini Bedeviler ve aşireterden kazanmış, iç savaş sonrasında ise yerel kimlikler ve aşiretlere olan vurgu artırılarak Filistin ve Pan-Arap öğeleri kimlik oluşturma sürecinden ayrıştırılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, FKÖ ile Ürdün güvenlik kuvvetlerini karşı karşıya getiren iç savaş ülkedeki kimlik ve ulus inşa süreçlerine yeni bir ivme kazandırmıştır.⁷ Ürdün kimlik politikalarının 1970'ler ile birlikte bir dönüşüm gösterecek olması açısından Iris Fruchter-Ronen, Kara Eylül olayları öncesinde Kral Hüseyin'in yaptığı bir açıklamaya dikkat çekmektedir. Kral Hüseyin 1968 Karame Muharebesi sonrasında, "Biz Ürdün olarak [Ürdün] Nehrinin Doğu ve Batısında durmaktayız. *Muhajirun* [Ürdünlü Filistinliler] ve *Ansarlar* [Ürdün'ün yerlileri] bir ailenin ferdleri olarak Nehrin Doğu'sunda bu yükü başından beridir güçlü bir şekilde taşımaktayız"⁸ ifadesini kullanmıştır. Bu açıklamanın Ürdün ulus ve kimlik inşa politikaları ile son derece ilişkili olduğu göze çarpmaktadır. Diğer bir deyişle söz konusu açıklama, Kara Eylül olaylarına kadar Krallık Filistin kökenli Ürdünlüler'i Ürdün'ün bölünmez bir parçası olarak ifade etmenin yanı sıra, Filistin'in bağımsızlığı için verilen mücadelenin sadece Filistin halkının mücadelesi olmadığını, Haşimi Krallığı'nın da söz sahibi olduğu bir mesele olarak görüldüğünün altını çizmektedir.

Dolayısı ile, Kral Hüseyin'in iç savaş öncesinde uygulamaya çalıştığı kimlik politikası Batı Yakası'nın Doğu Yakası ile bölünmez bir bütünlük oluşturduğu savına dayanmaktaydı. Ancak Kara Eylül Olaylarının ardından, Kral Hüseyin'e yakın Maverai Ürdünlü milliyetçi çevreler, 1967 savaşında kaybedilen Batı Şeria'nın ve ülkede yaşayan Filistinlilerin sta-

tülerinin yeniden değerlendirilmesinde hem fikir oldular. Ayrıca, Arap Birliği'nin 1974 Rabat Zirvesinde FKÖ'yü resmen Filistin halkının tek ve meşru temsilcisi olarak tanınması, Ürdün Haşimi Krallığı'nı kimlik politikaları konusunda yeniden düşünmeye sevkedecektir.

Ürdün'e göç eden Filistinlilere vatandaşlık verilmesi ile *melez (Ürdüstini)* bir Ürdünlü kimliği yaratılmak hedeflendiyse de, 1970-71 yılları arası yaşanan iç savaş ülkedeki Filistinli-Ürdünlü ayrımını belirginleştirmiş ve bu tarihten itibaren Ürdün, Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) için bir üs olmaktan çıkmıştır. Emirliğin ilk yıllarından bu yana yaratılmak istenilen *yerli* Ürdünlü (Doğu Yakalı) kimliğinde eksik kalan 'öteki' unsuru, Kara Eylül olaylarıyla ortaya çıkan toplumlararası kutuplaşma ile ulus oluşturma sürecine ilk kez eklenmiştir. Böylece 1950 yılından bu yana rejimin uyguladığı Batı Yakalı Filistinlileri *kontrollü* homojenleştirme çabaları, iç savaş sonrasında yerini 'Önce Doğu Yakası' yaklaşımına bırakmıştır.⁹

1988 – 89 Sonrası Dönem: Demokratikleşme ve Ürdünlüleşme Politikaları

1980'lerle birlikte Ürdün kimlik politikalarında önemli dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönüşümü hızlandıran en temel unsur, 1987 yılında patlak veren birinci Filistin ayaklanması (*intifada*) ile Kral Hüseyin'in ülkedeki kimlik oluşturma çabalarına yeni bir yön vermesi ve beraberinde Batı Yakası ile ilgili tüm haklarından vazgeçtiğini açıklaması olmuştur.¹⁰ Krallığın Batı Yakasını Doğu Yakasından ayırma kararını temelde Ürdün kimliği yeniden tanımlama girişimi ve demokratikleşme yönünde atılan bir adım olarak algılamak gerekmektedir. 1950'lerden bu yana Filistin ulusal mücadelesi ve Arap milliyetçiliği Ürdünlü kimliğinin yerleşmesini zayıflatmıştır.¹¹ Bu noktada, Kral'ın Batı Yakası'ndan vazgeçme politikası sadece birinci *intifadadan* kaynaklanan Filistin tehdidinden çok, Ürdün'ün önceliklerinin ve beklentilerinin yeniden tanımlanması ile i-

lişkilidir. Bu nedenle, 1988 yılı Ürdün iç ve dış siyaseti açısından bir dönüm noktası olmuştur. Ülkede Filistin topraklarının ilhakından bu yana var olan Batı Yakalılar ve Doğu Yakalılar arasındaki 'etnik ayrışma' Krallığın dış politika hedeflerini (örneğin İsrail ile ilişkileri normalleştirme çabalarını) sınırlamış, bunun temel nedeni de ülkedeki demografik yapı ve Filistinlilerin bağımsızlık mücadelelerinden kaynaklandığı düşünülmüştür. Bu noktadan hareketle, 1988 sonrası dönemde 'Önce Doğu Yakası' ile örtüşen yerli (*watani*) bir kimlik yaratmanın ancak Batı Yakası ile ilişkilerin ayrıştırılması ile mümkün olabileceği düşüncesi rejim politikalarına hakim olmuştur.

Tüm bu gelişmeler, Krallığın Ürdünlü kimliği üzerine olan kamuoyundaki tartışmaları derinleştirmesi ve 'Ürdün artık Ürdün'dür' tezini daha meşru bir zemine taşımasını sağlamıştır. Bu noktada, Ürdün kimliğinin inşası sürecinin sürekli değişim gösterdiği, İsrail ile barış anlaşması sonrası bir kez daha tezahür etmiştir. Ürdün'ün 1994 yılında İsrail devletini tanıması ve ilişkilerini normalleştirme çabalarının da 'Ürdün aslında Filistindir' tezini bir anlamda zayıflatmaya yöneliktir. Zira Ürdün nüfusunun çoğunluğunu Filistin kökenli Ürdünlülerin oluşturduğu düşünüldüğünde, Ürdün'ün alternatif bir vatan (*al-watan al-badil*) olarak algılanmasına yol açmıştır.

Bu noktada, 1988 yılında Kral Hüseyin tarafından alınan 'Batı Yakası'ndan vazgeçme' kararı Ürdün kimliğini dönüştürücü nitelikte olup, Ürdünlülüğü şekillendiren çeşitli ulusüstü bağlılıkların Ürdün Krallığına bağlılık yönünde hareket etmesi amaçlanmıştır. Söz konusu kimlik politikaları eşgüdümlü olarak ortaya çıkacak ekonomik sorunlar ile birlikte demokratikleşmenin önünü açacak yeni bir dönemin başlamasına imkan tanıyacaktı.

Ürdün'de Demokratikleşme Hareketleri

1989 yılının Nisan ayında rejimin meşruiyetini ve siyasal desteğini aldığı ve ülkenin güneyinde yer alan Maan kentindeki ayaklanma

Ürdün'de demokratikleşme sürecini hızlandıran yerel dinamiklerden birisi olmuştur. 1980'lerle birlikte petrol fiyatlarındaki düşüş ve buna bağlı olarak ekonomik dengelerin bozulması, 'Filistin ögesi' bulunmayan Maan kentini derinden etkilemiştir.

Krallık, 1989 yılına dek bu bölgedeki siyasal desteğini *patronaj* sistemi ile kazanmaya çalışmıştır. Ancak Ürdün Dinar'ının %45 devaluasyonu ile birlikte temel tüketim maddelerinin fiyatlarındaki artış ülkede huzursuzluğa yol açınca, Krallık yaşanan ekonomik krize demokratikleşme kararı olarak yanıt vermiştir. 1967'den sonra ilk kez seçimler yapılmış ve Parlamento yirmi iki yıl aradan sonra tekrar görevine başlamıştır. Bu gelişmelere ek olarak, Krallık 1957'den bu yana süregelen siyasi partiler yaşağını, 1992'de revize ettiği Siyasi Partiler Kanunu ile kaldırma kararı almıştır.¹²

1989 seçimleri ve Parlamantonun (Temsilciler Meclisinin) yeniden göreve başlaması, Ürdün siyasi yaşamı açısından önem taşımaktadır. Bunun iki temel nedeni vardır. Birincisi, seçimler ve Siyasi Partiler Yasası ile ülkede bazı kesimler güç kazanmış ve iç politikadaki dengeleri değiştirebilecek konuma gelmişlerdir. 1989 seçimleri sonrasında Müslüman Kardeşler Örgütü (*al-Ikhwan al-Muslimin*) 80 sandalyeli Parlamento'da 21 sandalye kazanarak, Ürdün iç siyasetinde yeni bir aktör niteliği kazanmıştır. *Ikhwan* ile birlikte, İslami hareket Parlamento'da toplam 34 sandalye kazanmış oluyordu. Mudar Badran'ın başbakan olarak atanmasıyla da kabineye beş Müslüman Kardeşler üyesi alındı. Bu noktada, Badran'ın İslami gruplarla olan yakın ilişkisi etkili olmuştur. Böylece, Müslüman Kardeşlerin seçim zaferinin ardından, İslami Hareket Cephesi (İHC - *al-Jabhat al-Amal al-İslami*) adı altında ayrı bir siyasi partiye dönüşmesi, 'ılımlı' İslami hareketin Ürdün iç siyasetinde önemli bir konuma gelmesinin yolunu açmıştır.

1988 Batı Yakasından çekilme kararının ardından 1989 yılında yürürlüğe giren yeni 'Se-

çim Yasası', rejimin Filistin meselesine ve Filistinlilere bakışının değiştiğine ilişkin ipuçları vermektedir.¹³ Maan, Tafile ve Kerak gibi kentlerin temsiliyet oranının Filistinlilerin yaşadıkları bölgelere kıyasla daha fazla olmasının nedeni, sadece yerli Ürdünlülerin yaşadıkları yer olmalarından kaynaklanmıyordu. Bunun yanında, adı geçen kentlerin nüfusunu oluşturan yerli Ürdünlülerin Kral'a ve monarşiye olan bağlılıkları son derece belirleyici bir etken olarak ön plana çıkmaktadır.¹⁴

1989 seçimleri sonrasında Müslüman Kardeşler Örgütü'nün beklenmeyen zaferi, rejimi Seçim Yasasını değiştirmeye yöneltti. 'Çoklu oya' dayalı olan seçim sistemi her seçmene 'tek oy' sistemi ile değiştirildi. Buradaki ana hedef, yaklaşan Orta Doğu Barış Sürecinin ve İsrail ile yapılacak olası bir anlaşmanın Parlamento'da oluşabilecek İsrail karşıtı İslami bir muhalefet tarafından engellenmesini önlemektir. Yasadaki Filistin kökenli Ürdünlüler siyasi arenadan dışlayıcı olarak tanımlanabilecek engel, 1989 yılından bu yana zaten kontrollü homojenleştirme politikası ile etkisi azaltılmaya çalışılan Filistin kimliğinin İslami bir nitelik kazamasına yol açmıştır. 'Filistin' aidiyeti ile siyasi parti kurulması Ürdün'de Batı Yakası'nın ilhaki sonrasında yasaklandığından, Filistin kökenli Ürdünlüler parlamentodaki orantısız temsiliyetin varlığı nedeniyle İslami gruplar içerisinde örgütlenmeye başlamışlardır. Bu noktada, Filistin ulusal mücadelesinin *intifada* sonrası İslamlaşan boyutu da göz önüne alınması gereken bir başka bölgesel dinamiktir.¹⁵

Bu örgütler arasında İHC son derece önemli bir yer teşkil etmektedir.¹⁶ İHC'nin 1992 yılında siyasi parti niteliği kazanması, Ürdün'deki Filistinlilerin ayrımcı politikalara maruz kalmadan üye olabilecekleri nadir oluşumlardan biri haline gelmesini sağlamıştır. Örneğin, İHC eski başkanlarından ve Filistin kökenli bir Ürdünlü olan İshak Farhan, Ürdün'deki siyasal isitkrarın altını önemle çizmekte ve Haşimi Krallığını asla hedef görmediklerini sürekli olarak yinelemektedir. Böylece, Ür-

dün'deki İslami hareketin büyük bir çoğunluğunu temsil eden İHC diğer Orta Doğu ülkelerine kıyasla, barışçı ve ılımlı bir İslami siyaset izlemektedir.

1950 ve 1960'larda Arapçı kimlikle şekillenmiş muhalefet, 1980'lerle birlikte siyasal İslamın Orta Doğu'da güç kazanması ile yeni bir döneme girmiştir. Müslüman Kardeşler 1960 ve 1970'lerde Krallık tarafından rejime bağlı, *tarafsız bir muhalefet* olarak algılanıyordu. *Ikhwan*'ın Oslo Barış sürecine karşı olması rejim ile arasındaki ilişkinin yeni bir biçim kazanmasının yolunu açtı. Özellikle birinci *intifada* sonrası güç kazanan Hamas ile Müslüman Kardeşler'in yakın ilişkisi göz önüne alındığında, Arap-İsrail uyuşmazlığının çözümünde *Ikhwan* Ürdün için artık eskisi kadar etkili bir 'ortak' olmayacaktır.¹⁷

Ayrıca Hamas'ın Krallığın Batı Yakasını Doğu Yakasından ayırma kararına karşı çıkması monarşiye İslami hareketle ilişki kurmasında sınırlandıran diğer bir etkindir. Ürdün'deki İslami hareket 1994 yılında diğer muhalefet grupları ile birleşerek İsrail ile ilişkilerin normalleşmesi karşısı bir komite kurmuştur. Komitenin yürütücüleri arasında İHC, Ürdün Komünist Partisi, Ürdün Arap Baas ve Sosyalist Partisi gibi gruplar yer almaktaydı. Komiteyi daha önceki muhalif hareketlerden farklı kılan temel nokta ise, yerli Ürdünlülerin Filistin kökenliler ile ortak bir hareket içerisinde yer almaları olmuştur. Örneğin, İsrail ile ilişkilerin normalleşmesini protesto eden liderlerden biri Salt kökenli yerli bir Ürdünlü olan İHC üyesi Abdül Latif Arabiyyat'tır. Diğer bir Ürdünlü isim ise, eski başbakanlardan Ahmet Obeydat'tı.¹⁸

Normalleşme karşısı çabalara rağmen Parlamento'nun İsrail ile barış anlaşmasını onaylamasının ardından İsrail ile ekonomik ve ticari tüm ilişkileri yasaklayan yasalar kaldırılmıştır. Buna karşın İsrail'in Batı Şeria'da Yahudi yerleşim yerlerinden çekilmemesi ve 1997 yılında Mossad'ın Amman'da Hamas lideri Halit Meşal'e suikast girişiminde bulun-

ması Ürdün toplumu üzerinde büyük yankı bulmuştur.¹⁹

Bu dönemde, Hamas liderlerinin – Halit Meşal dahil olmak üzere – sınır dışı edilmeleri *Ikhwan* ile Ürdün rejimi arasındaki ilişkilerin derinden etkilenmesine neden olmuştur. Hamas bürosunun kapatılması Ürdün'ün Filistin meselesine olan bağlılığının aslında 1988 yılındaki çekilme kararının ardından İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesiyle bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Hamas ve Ürdün'de İslami hareketin 1990'lar öncesinin tersine bir 'tehdit' olarak algılanmaya başlanmış olması, Arapçı ve İslami bir kimlikle İsrail devleti ile ilişki kurulamayacağına işaret etmiştir.²⁰

Rejimin içteki muhalefeti çevreleyebilmesi ise 1998 yılında kabul edilen yeni Basın Yayın Yasası ile mümkün oldu. Yeni yasa, Kral, kraliyet ailesi, ordu, güvenlik güçlerinin ve yargının yazılı basında eleştirilemeyeceği yönünde düzenlemeler getirmenin yanı sıra, basında yer alacak yazıların ve haberlerin ulusal birlik ve beraberliğe zarar vermeyecek nitelikte olmasını öngörüyordu.²¹ Böylece rejim, 1989 sonrası Ulusal Şart ile liberalleşen siyasal yaşamı önce 1993 seçim yasası ile sonra da Basın-Yayın Yasası ile sıkı kontrolü altına almaya yöneldi. Filistin meselesinin çözümsüzlüğü Krallığı *koruyucu* hamleler yapmaya iterken bir yandan da dış politikadaki manevra alanını daraltıyordu.²²

Özellikle 1970-71 iç savaşına kadar *Arapçı kimlik* bağlamında kimlik politikaları üretmeyi hedef edinen Krallık, 1988 Batı Şeria'dan çekilme kararı ile Doğu Yakası toprağına aidiyet duyan yerli Ürdünlü kimliğini güçlendirmeye çalışmıştır. *El-Aksa intifadasının* başlaması ile birlikte dış politikaya paralel bir teritoryal kimlik oluşturma çabaları yeni bir ivme kazanmış 'Önce Ürdün' ulus-oluşturma süreci ile dış politikada alınan kararların yumuşatılıp, kamuoyu gözünde kabul edilebilir bir hal alması hefelenmiştir. Bu çerçevede, 2000 yılında patlak verecek ikinci Filistin ayaklanması bu çerçeveden bakıldığında Ür-

dün demokratikleşme hareketlerine yeniden şekil verecek ve onu tekrar dönüştürecek yeni yerel ve bölgesel dinamikler getirecektir.

Bölgesel Gelişmelerin Demokratikleşme Hareketlerine Etkileri

El-Aksa intifadasının yarattığı toplumsal ve siyasi baskılar, Ürdün'ün dış politika kararlarını Filistin ögesinden ayırıştırma ile azalacağı görüşü Kral Abdullah'ı ve çevresindekileri kimlik politikaları üzerine yeniden düşünmeye yönlendirdi. "Ürdünlü" veya "Doğu Yakalı" olmanın temel öğelerini tanımlamak amacı ile Krallık 2002 yılının Ekim ayında 'Önce Ürdün, Sonra Arap Kampanyası'nı (*al-Ürdün A-walan*) başlattı. *Ürdünleştirmek* ve ülkede yaşayan tüm Ürdün vatandaşlarının – Filistinli veya Doğu Yakalı farketmez – dikkatini bölgede yaşanan dinamiklerden ayırıştırıp, ülke içindeki sosyo-ekonomik ve siyasi yapılanma projelerine çekmek kampanyanın temel dayanağını teşkil etmektedir. 'Önce Ürdün, Sonra Arap' girişimi aslında yeni bir Ürdün ulusu inşası anlamına geliyordu. İdeal bir Ürdün vatandaşı, seçmeni veya adayı olabilmenin ön koşulları ortaya konulurken, diğer taraftan Ürdünlülerin toprağa bağlı *watani* bir aidiyet geliştirmeleri için gerekli olan tüm kurumsal alt yapıyı oluşturacağı taahhüdünde bulunuluyordu.

Filistin ayaklanmasının hemen akabinde Ürdün sokakları – Amman ve Maan şehirleri başta olmak üzere – *intifadayı* destekleyen gösterilere sahne oldu. Filistin ayaklanmasını destekleyen gösteri yürüyüşlerin yoğunlaşması üzerine, içişleri bakanlığı ülkede *intifadayı* destekleyen tüm gösterileri yasakladı. Ardından geçici Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Yasası kabul edilerek, ülkede iç istikrar sağlanmaya çalışıldı.²³ Aynı zamanda Kral Abdullah, Ali Abu El-Ragıp'ı başbakan olarak atayarak, kabineye Filistin kökenli Ürdünlülerin dahil edilmesini sağlamış, rejimin içerseyici bir yaklaşım uygulamakta olduğu izlenimini verdi. Abdullah daha sonra El-Ragıp hükü-

metine yasal sistemin yeniden yapılanmasını öngören bir rapor sundu. Bu kararın adından, Ürdün'de üç alanda reform programı başlatıldı. Krallığın başlıca hedefleri arasında, idari, sosyo-ekonomik ve siyasi alanlarda yeniden yapılanma yer alıyordu.²⁴

Rejimin *El-Aksa intifadasının* yarattığı sorunlar karşısında attığı adımlara rağmen, ülkede artan iç huzursuzluk İsrail ile ilişkilerin kesilmesi ve İsrail'in Amman Elçiliğinin kapatılması yönündeki baskıların artmasına neden oldu. Aynı zamanda, İsrail ile ilişkilerin normalleşmesi karşısı cephe rejim üzerindeki baskısını artırmak amacıyla İsrail devleti ile ilişkilerin devamını savunulardan oluşan bir kara liste yayımladı. İçteki bu baskıların adından Kral Abdullah, 17 Haziran 2001'de yaptığı açıklamada parlamento seçimlerini ileriki bir tarihe ertelediğini ve Parlamento'yu fesh ettiğini ilan etti.²⁵ ABD'nin Irak'a müdahale olasılığının aynı zamanda ülkede yarattığı Amerikan karşısı etki de göz önüne alınacak olunursa, parlameto seçimlerinin ileriki bir tarihe ertelenmesi, şüphesiz İsrail ve ABD ile olan ilişkilerin zarar görmemesi için atılan bir adımdı.

Alınan sıkı önlemlere ilaveten, yine 2001 yılında yeni seçim yasası kabul edildi. Bu yasa uyarınca, 80 sandalyeli Ürdün Temsilciler Meclisi artan nüfus göz önüne alınarak 104 sandalyeye çıkarıldı. Buna ek olarak, kadın milletvekilleri için altı kişilik bir ek kota daha sonra seçim yasasına eklendi. Her ne kadar seçim yasasında olumlu değişiklikler yapıldıysa da, muhalefetin ve İHC'nin tepkisini çeken yasada Filistinli-Ürdünlüler, İslami örgütler ve sol partilerin beklentileri gündeme alınmamıştır. Özellikle İHC'nin yasayı eleştirme nedeni, Parlamento'daki sandalye dağılımının ülkedeki Filistinlilerin yoğunlukta olduğu kentlerde (kuzey bölgeler) köylere (güney bölgeler) kıyasla orantısız olarak temsil edilmelerinden kaynaklanmaktadır. İHC ve Filistinlilerin önerisi Temsilciler Meclisindeki dağılımın rejime bağlılıktan çok, nüfusa dayalı bir kriterle belirlenmesi yönündedir.

Çünkü, eğer seçim sistemi nüfus bazında daha adil olarak düzenlenirse, İHC yaklaşık olarak %40 ila %50 arasında oy alabileceğini düşünüyordu. Parlamento'daki temsiliyetin güney bölgelerini (Bedeviler ve aşiretlerden oluşan) kayıracı bir politika ile desteklemesi sonucunda 1993'ten itibaren Parlamento, rejime sadık aşiret liderlerinin ve bağımsız milletvekillerinin çoğunlukta olduğu bir yasama organına dönüşmüştür. Bu da haliyle Krallığın politikalarıyla örtüşen bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

Bu noktada, 2002 yılında yürürlüğe giren 'Önce Ürdün, Sonra Arap' girişimini *El-Aksa intifadası* sonrasında muhalefetin güçlenerek iç huzursuzluğun arttığı bir ortamda ortaya atılan bir ulus inşa projesinden ziyade 'Önce Güvenlik' girişimi olarak da değerlendirmek gerekmektedir.²⁶ Rejim karşıtı grupların demokratikleşme sonrası yükselen sesi, Krallığı kimlik siyaseti üzerine düşünmeye yöneltmiştir. Özellikle Müslüman Kardeşlerin ve İHC'nin rejime bağlı oldukları varsayımı halen daha geçerli olsa da, bölgede yaşanan sorunlar ve krizler Krallığın iç politikada yeni adımlar atmasına yol açmıştır. İşgal altındaki Filistin topraklarında yaşananlar bölgede en çok Ürdün'ü etkilemektedir. Şöyle ki, olası bir Filistin göçü ülkedeki hem sosyo-ekonomik dengeleri değiştirecek hem de Likud Partisi'nin 'Ürdün aslında Filistindir' savını pekiştirecek dinamiğe sahiptir. Kral Abdullah 'Önce Ürdün' Kampanyası ile önce ulusal birliği sağlamayı daha sonra da birtakım reformlarla bölgesel sorunlarla başa çıkabilmek için iç istikrarı korumayı hedeflemektedir.²⁷

'Önce Ürdün' girişiminin temelde siyasi partileri güçlendirmek, yargı sisteminin işleyebilmesi için bir Anayasa Mahkemesi kurmak ve sivil toplum örgütlerini yeniden yapılandırmak için öngördüğü çözüm, ülkede kayıtlı 31 partinin sağ, sol ve merkez olmak üzere üç ana grupta toplanması modeline dayanmaktadır.²⁸ Kampanya'nın siyasi partilere verdiği önem ve öngördüğü mali destek, sivil toplum örgütlerinin bir noktada ülkedeki gücünü ve

potansiyelini de azaltma politikasıdır. Aslında ana hedef ülkede hızla artan işsizlik ve bölgesel dinamiklerin ülkede varolan *patronaj* ilişkilerini zayıflatması ve rejim-kontrollü bir muhalefetin oluşturulmasını sağlamaktır. Bu hedefleri pratiğe dönüştürmek amacıyla bir 'Ulusal Gündem Komitesi' kurulmuştur.²⁹

Rejim, ülke için bir Ulusal Gündem Komitesinin kurulmasının ve 'Önce Ürdün' Kampanyasının başlatılmasının hayati önem taşıdığını aslında Kasım ayında Maan'da yeniden patlak veren ayaklanmalar ile farketmiştir. Filistin meselesinin çözümsüzlüğü ve olası Irak müdahalesi artan işsizlik ve fakirlikle mücadele eden Maanlıları sokağa dökmüştü. Ekim ayında ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) diplomatı Laurance Foley'in Amman'da öldürülmesi güvenlik güçlerinin ülkede bir dizi eylem yapmasına neden oldu. Halk arasında *Abu Sayyaf* olarak bilinen, Muhammed Çelebi'nin aynı zamanda Maan'da Usame Bin Ladin'i destekleyen bir gösteri yapması, rejimin dikkatini bu dönemde tamamıyla Maan kentine çekmiştir. Abu Sayyaf'ın yakalanmasını bir fırsat olarak gören güvenlik güçlerinin kente girmesiyle başlayan olaylar ikisi polis memuru, dördü Maanlı olmak üzere altı kişinin ölümüyle sonuçlanmıştır.³⁰ Kenti daha sonra ablukaya alan Krallık, yıllardır meşruiyetini ve siyasal desteğini aldığı Maanlılar tarafından ilk kez bu denli tehdit edilmiştir.

Krallık, 'Önce Ürdün' politikasını derinleştirecek ve aynı zamanda demokratikleşmeyi kısıtlayacak birtakım önlemler almaya zorlandı. Bu önlemler bir yıl sonra başlayacak olan ABD'nin Irak'ı işgali ile eşgüdümlü olarak seyredecektir. Maan olayları, Ürdün politikasını etkileyen iki önemli unsuru görmemizi sağlamıştır: Rejim, 1950'de Batı Yakası'nın ilhakı ile Filistin kökenli Ürdünlüleri iç istikrarsızlığın temel nedeni olarak görmüştür. Ancak Maan'daki gelişmeler ülkede Filistin tehdidinin yanı sıra, Doğu Yakalı-Bedevi kaynaklı yeni bir muhalefetin gelişmekte olduğunun sinyallerini vermesi bakımından son derece önemlidir. Ekonomik dengelerin bozulması

ve işsizlik gibi iç sorunlar, Yerli Ürdünlüleri rejime karşı bir tutum sergilemeye yöneltmiştir. Ayrıca Yerli Ürdünlüler de Filistin kökenli Ürdünlüler kadar Filistin topraklarında yaşayanlara kayıtsız kalmıyorlardı. Dolayısı ile, rejimin İsrail ve ABD yanlısı bir dış politika izlemesi Maan'dan başlayarak tüm ülkede iç huzursuzluğa yol açmıştır.

Adnan Abu Odeh ve Toujan Faisal gibi isimler, eğer yerli bir Ürdünlü kimliği yaratılacaksa bunun ancak tüm ülkeyi kapsayacak bir siyasetle olacağı görüşünü paylaşmaktadırlar. Örneğin Toujan Faisal, yerli bir Ürdünlü kimliğinin; *Ürdüştini kimliği* (Ürdün-Filistin) ile yani melez bir aidiyetle sağlanabilir görüşünü savunmaktadır.³¹ Abu Odeh ise eğer *ortak* bir Ürdünlülük bilinci yaratılmak isteniyorsa bunun hem siyasi partiler hem de seçim yasasında yapılacak değişikliklerle mümkün olabileceğini vurgulamaktadır.³²

Bu olaylar karşısında rejimin temel yaklaşımı, Ürdün dış politikasının Arapçı, İslami ve cemaat kimliklerinden arındırılıp, daha teritoryal *watani* bir kimlik yaratılarak ülkenin dışta izlediği siyaseti daha *tahayyül edilebilir* kılmaktır. Haşimi rejimi açısından bakıldığında, 'Önce Ürdün' girişiminin ve demokratikleşme sürecini yavaşlatan yasal önemlerin iç istikrarı sağlamada yetersiz kaldığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu da Ürdün Krallığı için bir iç politika sorunu haline gelmiştir.

Ortadoğu'nun Yeni Dinamikleri ve Ürdün'ün Değişmeyen Siyaseti

Filistin meselesinin yarattığı kimlik-güvenlik sorunu devam ederken, ABD'nin terörle mücadele kapsamında Irak'ı işgali, Ürdün'ün iç ve dış siyasetini derinden etkiledi. Özellikle 11 Eylül saldırıları Orta Doğu'da farklı kimlikleri ve ideolojileri dışlayıcı bir yaklaşımla bölgenin istikrarını tehdit etmesi Ürdün'deki İslamcı, Arapçı ve Filistin eksenli siyasi parti ve oluşumları harekete geçirdi. ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgali, bölgedeki cemaat, etnik ve ulus-üstü kimlikler üzerine tartışmaları ön plana çıkardı.

ABD'nin Irak'ı işgali ile birlikte, yıllardır süregelen ve ülkede Sünniler tarafından domine edilen güçler dengesinin Şiilerden yana değişimine neden olmuştur. Siyasi arenadaki Sünni-Şii ayrımı sadece Irak'taki siyasi yapıyı değiştirmekle kalmayıp, bölgedeki diğer ülkelerin de gündemlerini belirledi. Sünni-Şii çatışmasının bölge ülkeleri açısından en önemli sonucu şühesiz yükselen Şii siyasi gücüne karşı militan bir Sünni İslami hareketin Orta Doğu'da *El-Kaide*, *Vahhabilik* ve *Seleflik* ile bağlantılı hareket etme alanı bulmasıdır. Sünni kimliğin bu gibi cemaatler ve hareketler tarafından destek görmesi, özellikle Ürdün gibi ılımlı İslami yıllardır ülkesinde barındıran toplumlar açısından kaygı verici bir durum yaratmıştır.

Irak Savaşı öncesi ve sonrasında, Ürdün Haşimi Krallığı'nın temel politikası Irak'ın toprak bütünlüğünün ve ulusal birliğinin korunması yönünde şekillenmiştir. Ürdün'ün böyle bir politika izlemesinin iki temel nedeni vardır. Birincisi, bölgedeki ülkelerin sınırlarının sömürge devletleri tarafından Birinci Dünya Savaşı sonrasında belirlenmiş olması sebebiyle, Irak'ın sınırlarının yeniden çizilmesi, ileride Ürdün'ün özellikle Filistin ile olan sınırının yeniden şekillenmesi olasılığını ortaya çıkarıyor. Diğer bir deyişle, Krallık açısından Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması aynı zamanda Ürdün'ün de sınırlarının muhafazası anlamına gelmektedir. Diğer yandan, Iraklıların haklarını savunmak ve Irak'ın ulusal birliğinin korunmasını desteklemek, Kral Abdullah ve rejimine ülke içerisinde muhalefetin gücünü azaltacak manevra alanı bırakmaktadır. Her ne kadar yerli bir Ürdünlü kimliği ve ulusu yaratmak rejimin temel hedefleri arasında yer alsada, tarihsel ve sosyal kimlikler Ürdün halkının beklentilerini ve ideallerini karşılamamaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında, rejim savaş ve Amerikan karşıtı İslami hareketi Arap milliyetçiliğine vurgu yaparak zayıflatmaya çalışmaktadır. Irak'ın bütünlüğünü savunarak Krallık, hem Irak'ta hem de kendi içerisinde istikrarı yakalamak istemektedir.

Irak'taki savaşın Ürdün açısından en önemli etkilerinden bir tanesi yükselen *Selefi* İslamcı hareketin rejim tarafından tehdit olarak algılanması olmuştur. Özellikle Abdul Mussab el-Zerkavi'nin Irak'ta Şiileri hedef alan *Tandhim al-Qai'da fi Bilad al-Rafidayn*'i (Mezopotamya el-Kaide Örgütü) Irak Savaşı'nın ardından kurması, Ürdün Krallığını alarma geçirmiştir. Zerkavi'nin Filistin kökenli olmayıp, Ürdün'ün yerlisi olması da önemli bir ipucunu beraberinde getirmektedir. Ülkedeki *Selefi* ve *Cihat* hareketinin temsilcilerinin, Zerkavi'nin kendisi de dahil olmak üzere, Amman'ın kuzeyindeki Zerka kentinin yerlisi olmaları, Ürdün'de ılımlı İslami hareketin değişime uğrayabileceğinin sinyallerini vermektedir. Zerkavi'nin yanı sıra, Filistinli göçmen olan Abu Muhammed el-Makdisi de Zerkalı olup Ürdün'deki *Cihat* hareketinin temsilcileri arasında yer almaktadır.

1960 ve 1970'lerde hem Filistinlileri entegre etmekte büyük rol oynayan hem de Baasçı, Nasırcı ve Arap milliyetçi muhalifleri homojenleştiren Ürdün'deki İslami hareket – *Ikhwan* – 1990'larla birlikte nitelik değiştirmiş ve Irak savaşının ardından yaşanan bu değişiklik gözle görülür hale gelmiştir. Aslında ılımlı İslami kimliğin daha radikal bir özellik kazanmasında, Krallığın dış politikada hedeflediği ABD ve İsrail yanlısı politikalar belirleyici olmuştur. Bunun yanı sıra, aşiretlerin ekonomik ve siyasal güçlerini 1990'larla birlikte kaybetmesi, radikal İslami ve *Selefi* harekete dahil olmalarının yolunu açmıştır.

Rejimin, Filistinlileri içerseyici kimlik politikalarının 1988 yılı ile birlikte yerini özelde seçim yasası ile dışarsayıcı bir yaklaşıma dönüştürmesi, Filistin kökenli Ürdünlülerin İslami harekete verdiği desteğin nedenini açıkça ortaya koymaktadır. 11 Eylül saldırılarının ardından ülkede yaklaşık 1.700 kişi dini inançları sebebiyle göz altına alınmıştır.³³

2007 yılında gerçekleştirilen parlamento seçimleri sonrasında, Temsilciler Meclisi bağımsızların yanı sıra, Krallık taraftarı mil-

letvekillerinin çoğunlukta olduğu bir yapıya sahiptir. İHC toplam 6 milletvekili ile temsil edilirken, 110 sandalyeli meclisin büyük çoğunluğunu rejime bağlı vekiller oluşturmuştur.³⁴ 2007 seçimlerinde öne çıkan en çarpıcı gelişmelerden biri, İHC'nin seçimlere katılan toplam 22 adayının Hamas çizgisinden gelmemiş olmasıdır.³⁵

2005 yılının Kasım ayında Amman'da meydana gelen bombalı saldırılar aslında Ürdün'ün Irak Savaşı sonrası karşı karşıya kaldığı tehdidin dış politika odaklı olduğunu göstermektedir. Ürdün ekonomisinin büyük çoğunlukla dış yardımlarla ayakta kaldığı gerçeği, ülkenin ABD politikalarına verdiği desteğin nedenini ortaya koymaktadır. Ancak rejimin Ürdünleştirme politikaları Ürdün toplumunu ne derece homojenleştirdiği ve bölgesel meselelerden soyutladığı da halen bir soru işaretidir. Özellikle 2005 yılı itibariyle çıkarılan birtakım yasalar İslami muhalefetin (İHC dahil) çalışma alanını daraltmaktadır. Örneğin, camilerde siyaset yapılması yasaklanmış, buna ilk tepki de İHC eski sözcülerinden, Abdul Latif Arabiyyat'tan gelmiştir. Arabiyyat'a göre, Müslüman Kardeşler Örgütü ve onun siyasi kanadı İHC rejimle işbirliğine açık olmanın yanı sıra, radikal İslami hareketi engelleyecek bir role sahiptir. Ancak, rejimin İslami gruplara karşı sert yaklaşımı, İHC'yi destekleyenlerden bazılarının radikal militan örgütlere üye olmaları Irak Savaşı sonrası ülkede rejimi tehdit eden en önemli unsurlardan birisini oluşturmaktadır. Zira İHC'nin rejimle geleneksel olarak kurduğu yakın ilişki diğer İslami gruplar tarafından eleştirilmektedir.

Haziran 2006 yılında İHC'li dört milletvekilinin Zerkavi'nin evine taziye ziyaretinde bulunması, İHC (aynı zamanda Müslüman Kardeşler Örgütü ile) ve Krallık arasındaki yıllarca süren işbirliğini derinden etkiledi. İki İHC milletvekilinin görevlerini yapmaktan men edilmesinin yanı sıra, Parlamento "teröre karşı" yasayı da onayladı. Söz konusu yasa, güvenlik güçlerine terörle mücadele çerçevesinde (göz altına alma ve tutuklama sürelerinde) geniş yetkiler tanıyordu.

Ürdün'de Siyasal Reform Süreci ve Açmazları

Aslında Kral Abdullah'ın tahta geçmesinin ardından siyasal açılım sürecinin ilerleyeceği beklentisi hakim olmuş olsa da, reform yanlısı grupların beklentileri yeterince gündeme gelmemiştir. Ülkede seçimlerin düzenli olarak yapıldığı 1989 yılından bu yana ve özellikle 2007 seçimleri sonrasında oluşturulan kabineler parlamentoda çoğunluğu elde eden partilerin kurduğu hükümetlerden çok Krallığın atamaları sayesinde göreve gelmiştir.³⁶ Örneğin merkezi Amman'da bulunan Ürdün Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin (Center for Strategic Studies) yaptığı araştırmaya göre, Ürdünlüler ülkelerindeki demokrasi düzeyini 10 üzerinden 5 olarak değerlendirmişlerdir. Aynı ankette, yaklaşık yüzde 85 Ürdünlü de ülkelerinin demokrasi ile yönetilmesini talep ettiklerini dile getirmiştir.³⁷

Krallığın yaşadığı en önemli ikilem, işsizliğin ve bölgesel dinamiklerin yarattığı göç gibi sorunları eskiden olduğu gibi *patronaj* sistemiyle üstesinden gelememesi ve bu tür ekonomik sorunlardan dolayı artan siyasal reform taleplerine demokratikleşerek cevap vermeyi tehdit olarak algılamasından kaynaklanmaktadır.

Ürdün'ün demokratikleşme süreçlerinde hayati önem taşıyan parlamentonun 1989 yılında tekrar göreve başlaması aradan 21 yıl geçmiş olmasına karşın halen muhalefetin rejim politikalarını güçlü bir şekilde eleştirebileceği zemine sahip değildir. Örneğin, 1993 yılından bu yana parlamentoya seçilen milletvekillerinin yaklaşık olarak yarısı Ürdün milliyetçisi ve Kral'a yakınlığı ile tanınan Majali ailesinden olan Abdul Hadi al-Majali'nin başını çektiği Ulusal Akım grubu etrafında toplanmaktadır.³⁸

Ürdün siyasal yaşamını ve demokratikleşme sürecini etkileyecek dinamikler taşıyan bir başka gelişme ise Kral Abdullah'ın Kasım 2009 tarihinde henüz iki yıldır görevde olan parlamentoyu fesh etme kararıdır.³⁹ Ürdün A-

nayasasına göre parlamento dağıldıktan sonra dört ay içerisinde bir sonraki parlamento seçimlerinin yapılması gerekmektedir. Bu durumda anayasaya göre yine Kral'ın seçimleri iki yıl daha erteleme yetkisine sahip olması, alınan kararın meclisin yapılacak seçimlere kadar fesedilebileceği ve Krallığın geçici yasalar çıkarmak için zaman kazanmak istemesi gibi rejim bekasına ilişkin izlenimler vermiştir.

Tüm bu gelişmelerin ardından, Krallık Amman'da düzenlenen bombalı saldırıların yıldönümüne denk gelen 9 Kasım 2010 tarihinde parlamento seçimlerinin yapılacağını açıklamıştır.⁴⁰ Kasım ayında düzenlenecek seçimlere ön hazırlık kapsamında Krallık, Seçim Yasasında yeni bir düzenleme yaparak parlamentodaki sandalye sayısını 110'dan 120'ye çıkarmıştır. Ancak söz konusu yasa değişikliği reform yanlılarının – özelde İHC'nin – beklentilerini karşılayamamıştır.⁴¹ Seçim sonuçları değerlendirildiğinde, seçimlere katılım oranının Ürdün genelinde %53'lerde kaldığı ve özellikle Amman'da bu rakamın %39'a indiği görülmektedir.⁴² İHC'nin boykot ettiği seçimler sonrasında parlamentodaki sandalyelerin çoğunluğunu bağımsız rejim yanlısı milletvekillerinin oluşturduğunun altı çizilmelidir. İşsizlik, reform, İsrail ile ilişkilerin geleceği ve Filistin meselesi gibi konuların ağırlıklı olarak seçim kampanyalarına yansdığı 2010 seçimlerinin genel analizi yapıldığında, seçimlerin ülkedeki reform yanlılarının taleplerine karşılık veremeyeceği kanısı ortaya çıkmakta⁴³; özelde ise İHC ve Krallık arasındaki tarihsel bağın – kısmen de olsa – bir kırılma yaşayabileceği algısı yaratmaktadır.⁴⁴

Şunu belirtmek gerekir ki, İHC'nin seçimleri boykot etme kararı 2010 seçimlerinin ana konularından biri olmuştur. Aslında söz konusu seçim boykotu, İHC için bir ilk değildir. Benzer şekilde, Cephe 1997 seçimlerine seçim yasasını öne sürerek katılmamıştır. Ancak yapılan son parlamento seçimlerinde, İHC ve *Ikhwan* seçim yasasının yanı sıra, ülkedeki siyasal reform sürecinin açmazlarına vurgu yapmıştır. Diğer bir deyişle, seçimlere

katılmanın aslında ülkedeki demokratikleşme hareketlerine bir katkı koyamayacağı görüşü benimsenmiştir. Bir başka bakış açısından bakıldığında ise, *Ikhwan* içerisinde ılımlı ve muhafazakar gruplar arasında seçimlere ilişkin görüş ayrılıkları bu boykot kararının alınmasına yol açmıştır.⁴⁵

Sonuç Yerine: Arap Baharı ve Ürdün'e Yansımaları

İlk olarak Tunus'ta başlayan ardından Mısır, Yemen, Cezayir, Bahreyn ve Suriye'yi de etki alanına dahil eden Arap Dünyasındaki toplumsal hareketler, Ürdün'deki reform yanlısı hareketin liberalleşme taleplerini bir kez daha ortaya koymalarına imkan tanımıştır. Özellikle Cuma namazı sonrasında gerçekleştirilen gösteri yürüyüşlerinin hükümeti ve artan hayat pahalılığını hedef alan protestoları neticesinde, Kral II. Abdullah Başbakan Samir al-Rifai'yi görevden alarak yerine Amman'da 2005 yılında gerçekleştirilen bombalı saldırılar sonrasında yine başbakanlığa getirilen Maruf el-Bakhit'i atamıştır.⁴⁶ Maruf el-Bakhit daha önce Krallığın Ulusal Güvenlik Şefi olarak görev almış, ardından Ürdün'ün Türkiye ve İsrail Büyükleçisi görevlerinde bulunmuştur. Bakhit'in başbakan olarak atanması, Krallığın ulusal birlik ve güvenliğe dikkat çekmeye çalıştığı bir tezahürü olarak algılanmakla beraber, söz konusu atama Ürdünlüler açısından farklı bir değerlendirme ile karşı karşıya kalmıştır. Bakhit'in görevde olduğu 2007 yılında gerçekleştirilen parlamento seçimleri, Krallığın tarihte adından en fazla söz ettirdiği seçimler olmuştur. 2007 seçimleri sonrasında ortaya çıkan yolsuzluk iddiaları Bakhit'in atanmasının ardından özellikle ülkedeki İslami gruplar tarafından demokratikleşme hareketlerine yönelik adımların sekteye uğrayacağı algısı yaratmıştır.⁴⁷

Kral II. Abdullah Amman'da gerçekleştirilen gösteri yürüyüşleri sonrasında, "Her şekilde yapıcı diyaloga destek vereceği ve demokratik olmayan hareketlerin ülkedeki ulusal birliğe tehdit oluşturması karşısında duracağı"

çağrısında bulunmuştur.⁴⁸ Kral II. Abdullah, hükümet politikalarına karşı düzenlenen gösteri yürüyüşlerinin geride kaldığını ve yeni bir sayfa açma gerekliliğinin altını çizerek, zaman kaybetmeden Seçim Yasası ve Siyasi Partiler Yasası için tasarı hazırlama gerekliliğine işaret etmiştir.⁴⁹ Bu gelişmelere paralel olarak, Krallık Ulusal Diyalog Komitesi'ni (UDK) Anayasayı yeniden gözden geçirmek için görevlendirmiştir. Eski Başbakanlardan ve UDK Başkanı Tahir el-Masri de, "Bizim tek amacımız Seçimler ve Siyasi Partiler Yasasına ilişkin anayasal değişiklikler yapmaktır" diyerek, gerekli görülen değişikliklere halk desteğinin bulunduğunu dile getirmiştir.⁵⁰ Gösteri yürüyüşlerinin Krallık tarafından algılanışı irdelendiğinde, İslami gruplara yapılan atıflar dikkat çekicidir. Başbakan Bakhit, gösteri yürüyüşlerinin düzenlenmesinde *Ikhwan*'ın Mısır ve Suriye'deki İslami liderlerden direktif aldığını dile getirmiştir.⁵¹ Bu noktada, Müslüman Kardeşlerin ülkedeki tarihsel konumu hatırlandığında, *Ikhwan* ve Krallık arasında kırılan bir yapının oluşmakta olduğu ortaya çıkmaktadır.

Özellikle Soğuk Savaş yılları sırasında Baasçı, Arapçı ve sosyalist grupların etkisinin azaltılmasına önemli bir rol oynayan *Ikhwan*, Krallığın Batı Yakasını Ürdün Krallığı ile birleştirme kararına da olumlu yaklaşmıştır.⁵² Ayrıca, Ürdünlü *Ikhwan*'ın gündeminde ve faaliyetlerinde monarşiyi hedef alan bir tutum bugüne dek sergilenmemiştir. Tüm bu gelişmeler neticesinde de, Krallık ile *Ikhwan* arasında tarafsız bir muhalefet ilişkisi kurulmuştur. Ancak, 1994 yılında İsrail ile varılan barış anlaşması rejim ile *Ikhwan* arasında süregelen işbirliği alanını sınırlayacak yeni dinamikler getirmiştir. *Ikhwan*'a göre, Filistin devletinin kurulmasından önce İsrail ile ilişkileri normalleştirme girişimi, varolan uyuşmazlığın çözümüne olumsuz etki yapacaktır.

İsrail ile barışın ardından demokratikleşme çabalarının durağan bir döneme girdiği de göze çarpan bir başka gelişmedir.⁵³ Şöyle ki, parlamentonun görevine yeniden dönmesi

ve siyasi partilerin hukuki bir zeminde faaliyet göstermeye başlaması, ülkedeki toplumsal muhalefeti güçlendirerek, İslami Hareket Cephesi'nin politik etki alanını geçmiş yıllara oranla oldukça artırmıştır. Bu noktadan hareketle, İsrail ile varılacak anlaşma ve Filistin meselesine ilişkin yürürlüğe konulacak politikaların artık Parlamento'da ve seçim kampanyalarında tartışılabileceği bir ortam oluşmuştur. Bununla beraber, Krallık ve *Ikhwan* arasında tarihsel ve sosyal olarak inşa edilen ortak hedefler ortak paydalarını yitirmeye başlamıştır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, İHC (ve *Ikhwan*) 1997 ve 2010 seçimlerini gerek siyasi liberalleşme çabalarının yeterince ilerlemediği ve 'tartışmalı' Seçim Yasası yeniden düzenlenmediği gerekçeleri ile boykot etmiş olsa da, Cephe Ürdün siyasi hayatı ve demokratikleşme hareketleri kapsamında Arap Orta Doğu'sunda farklı bir konumda yer almaktadır. Bunun temel nedeni, *Ikhwan*'ın (ve dolayısı ile İHC'nin) Krallık tarihinde hiçbir zaman yasaklanmamış olması ve Ürdün iç siyasetine eklemlenmiş olması gerçeğinden kaynaklanmaktadır.

Arap Baharı'nın ve/veya Arap dünyasındaki toplumsal hareketlerin etkileri göz önüne alındığında, Ürdün'ün farklı konumu hem bölgesel denklem hem de barındırdığı yerel di-

namikler açısından dikkat çekicidir.⁵⁴ Filistinli göçmenlere vatandaşlık vererek Ürdün'de ikamet etmelerine imkan tanınması bakımından, Orta Doğu Barış sürecinde kilit bir rol oynayan Krallığın istikrarı bölge ülkeleri ve Batı dünyası tarafından birincil derecede önem arz etmektedir. Ürdün'ü bölgede farklı kılan bir diğer boyut ise, tarihsel süreçte Müslüman Kardeşler Cemaati'nin (ve İHC'nin) Ürdün siyasi sistemi ile bütünleşmiş ve beraberinde Haşimi monarşisinin istikrarına karşı bir duruş sergilememiş olması, *Ikhwan*'ı demokratikleşme süreçlerinde önemli bir konuma getirmiştir. Örneğin, İHC Genel Sekreteri Hamza Mansur, Arap dünyasındaki hareketleri değerlendirdiği bir açıklamasında, Ürdün ile Mısır'ın karşılaştırılmayacağına vurgu yaparak Mısır'da halkın rejim değişikliği için talepte bulunduğunu, Ürdün'de ise siyasi reformlar ve seçilmiş bir hükümet talebi ile yürüyüşlerin gerçekleştirildiğini söylemiştir.⁵⁵ Rejimin öncelikleri açısından bakıldığında, bu açıklama son derece anlamlıdır; zira Krallık için müzakere edilemeyecek yegane kırmızı çizgi 'monarşinin devamlılığı ve istikrarı'dır. *Ikhwan* ve İHC'nin gerek İsrail ile ilişkiler gerekse demokratikleşme konularında bundan sonra izleyeceği yaklaşımlar, Krallık ile Cemaat arasındaki *karmaşık* yapının nasıl bir şekil alacağına ışık tutacaktır.

SONNOTLAR

- 1 Joseph Nevo, "Changing Identities in Jordan", *Israel Affairs*, Vol: 9, Issue: 3, Spring 2003, s. 190.
- 2 Ilya Harik, "The Origins of the Arab State System", Giacomo Luciani (der), *The Arab State*, University of California Press, 1990, s. 3.
- 3 Salloukh, Bassell F., "State Strength, Permeability, and Foreign Policy Behaviour: Jordan in Theoretical Perspective", *Arab Studies Quarterly*, Vol: 18, Issue: 2, Spring 1996, s. 42.
- 4 Nazih N. Ayubi, *Overstating the Arab State: Politics and Society in the Middle East*, I.B. Tauris, London, 1995, s. 114.
- 5 Kramer, Gudrun, "Integration of the Integrist", Ghassan Salamé (der), *Democracy Without Democrats*, I. B. Tauris, London, 1994.
- 6 Curtis R. Ryan, *Jordan In Transition: From Hussein to Abdullah*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2002, ss: 4 – 6.
- 7 Iris Fruchter-Ronen, "Black September: The 1970-71 Events and their Impact on the Formation of Jordanian National Identity", *Civil Wars*, Vol: 10, No: 3, September 2008, s. 248 – 249.
- 8 *Ibid.*
- 9 Yezid Sayigh, 1991, "Jordan in the 1980s: The legitimacy, entity and identity", Rodney Wilson (der), *Politics and Economy in Jordan*, Routhledge, Centre For Near and Middle Eastern Studies (SOAS), 1991, s. 167; Muhammed Ali Al Qudat and Ayman Alshboul, "Jordan First: Tribalism, Nationalism and Legitimacy of Power in Jordan", *Intellectual Discourse*, Vol: 18, No: 1, ss: 65 – 96.
- 10 "Jordan's Plans for the West Bank", *Middle East Report*, January-February 1987.
- 11 Nasser Aruri, "The PLO and the Jordan Option", *Third World Quarterly*, Vol: 7, No: 4, October 1985, s. 884.
- 12 Sean L. Yom, "Ten More Years of Autocracy", *Journal of Democracy*, Vol: 20, No: 4, Ekim 2009, ss: 153 – 155.
- 13 Yeni Seçim Yasasına göre, 80 sandalyeli mecliste Batı Yakasına ayrılan kota kalkmış, Filistinlilerin yoğun olarak yaşadığı Amman, Zerka ve İrbid'e ayrılan sandalye sayısı, yerli Ürdünlülerin yaşadığı yerlerin lehine dengesiz olarak dağıtılıyordu. Diğer bir deyişle, meclisteki sandalye dağılımı kentlerdeki nüfus oranına göre düzenlenmemiştir. Örneğin, Filistinli göçmenlerin çoğunluğunu oluşturduğu Amman ve Zerka kentleri toplam Ürdün nüfüsünün %54'ünü oluşturmasına rağmen, 2001 seçimleri sonrasında mecliste yaklaşık %32'lik bir oranla temsil edilmişlerdir. Diğer taraftan, toplam nüfusun %12'sini oluşturan Maan, Tafila, Mafrak ve Karak kentleri ise %21'lik bir oran ile temsil edilmektedir.
- 14 Russel E. Lucas, *Institutions and the Politics of Survival in Jordan: Domestic Responses to External Challenges, 1988 – 2001*, State University of New York Press, 2005, ss: 87 – 98.
- 15 Eski Parlamenter ve Ürdün Parlamentosuna seçilen Çerkez kökenli ilk kadın milletvekili, *Toujan Faisal* ile mülakat, 9 Kasım 2010, Amman.
- 16 Russell Lucas, "Jordan", s. 12: <http://www.freedomhouse.org/>
- 17 Shmuel Bar, *The Muslim Brotherhood in Jordan*, The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University, 1998, s. 48.
- 18 Jillian Schwedler, *Cop Rock: Protest, Identity and Dancing Riot Police in Jordan*, *Social Movement Studies*, Vol: 4, No: 2, September 2005.
- 19 P. R. Kumaraswamy, "Israel, Jordan and the Masha'al Affair", *Israel Affairs*, Vol: 9, Issue: 3, Spring 2003, s. 120.
- 20 Mısır'ın 1979 yılında *watani* bir Mısırlı kimliği ile İsrail devletini tanınması, şimdilerde ise Ürdün için geçerli olacaktır.
- 21 Russell Lucas, *Institutions and the Politics of Survival in Jordan*, op.cit.
- 22 Laurie A. Brand, "The Effects of the Peace Process on Political Liberalization in Jordan", *Journal of Palestine Studies*, Vol: 28, No: 2, Winter 1999.
- 23 Scott Greenwood, "Al-Aqsa Intifada and America's War on Terror", *Middle East Policy*, Vol: 10, Issue: 3, September 2003.
- 24 Sean L. Yom, "Ten More Years of Autocracy", *Journal of Democracy*, Vol: 20, No: 4, Ekim 2009.
- 25 *Economist Intelligence Units*, Jordan: Country Report, June 2001, s. 15.
- 26 Curtis Ryan, *Inter-Arab Alliances: Regime Security and Jordanian Foreign Policy*, Gainesville, University Press of Florida, 2009.
- 27 Anne Marie Baylouny, "Jordan's New Political Development Strategy", *Middle East Report*, No: 236, Fall 2005, s. 40.
- 28 Ürdün'de yayınlanan *Al Dustur Gazetesi*, 27 Nisan 2004.
- 29 Rana Sabbagh-Gargour, "A Balancing Act that Keeps Political Change at Bay", *Arab Reform Bulletin*, 18 Ağustos, 2008.

- 30 "Red Alert in Jordan: Recurrent Unrest in Maan", *International Crisis Group (ICG) Raporu*, Middle East Briefing, 19 Şubat 2003.
- 31 *Toujan Faisal*, Çerkez kökenli, Ürdün'de Parlamente'ya secilen ilk kadın milletvekili, *ile Mülakat*, 20 Haziran 2006, Amman.
- 32 *Adnan Abu Odeh* (Kral Hüseyin ve Kral II. Abdullah'ın eski danışmanı) *ile Mülakat*, 22 Haziran 2006, Amman.
- 33 "Jordan's 9/11: Dealing with Jihadi Islamism", *Crisis Group Middle East Report*, No: 47, 23 November 2005, s. 3. www.crisisgroup.org.
- 34 *The New York Times*, November 11, 2007.
- 35 Oraib al-Rantawi, "Elections without Surprises", *Arab Reform Bulletin*, 20 Ağustos 2008.
- 36 Fares Braizat, "Why Political Reform Does Not Progress", *Arab Reform Bulletin*, 18 Ağustos, 2008.
- 37 Fares Braizat, *op.cit.*
- 38 Andrew Barwig, "Significance of al-Ikha Parliamentary Bloc", *Arab Reform Bulletin*, 6 Ekim 2009.
- 39 İbrahim Gharaibeh, "Implications of the Jordanian Parliament's Dissolution", *Arab Reform Bulletin*, 13 Ocak 2010.
- 40 Oraib Al-Rantawi, "Coalition Presses for Electoral Reform", *Arab Reform Bulletin*, 14 Nisan 2010.
- 41 Dima Tukkan Tabbaa, "Jordan's New Electoral Law Disappoints Reformers", *Arab Reform Bulletin*, 22 Haziran 2010.
- 42 *The Jordan Times*, 10 Kasım 2010.
- 43 El-Kudüs Siyasi Araştırmalar Merkezi Başkanı Oraib Al-Rantawi ile mülakat, Amman, 8 Kasım 2010.
- 44 İHC eski başkanı ve İkhwan liderlerinden Zeki Ben İrşid ile mülakat, 9 Kasım 2010.
- 45 Muhammed Abu Rumman, "Jordan's Parliamentary Elections and the Islamist Boycott", *Arab Reform Bulletin*, 20 Ekim 2010.
- 46 Maruf el-Bakhit, 9 Kasım 2005'te Amman'da meydana gelen bombalı saldırıların ardından 27 Kasım 2005 tarihinde Başbakan olarak atanmış ve bu görevi 25 Kasım 2007'ye kadar sürdürmüştür.
- 47 Muhammed Hussein Al-Momani, "Jordan Seeks to Preempt Discontent with New Government", *Arab Reform Bulletin*, 16 Şubat 2011.
- 48 "Reform, modernisation are my agenda – King", *The Jordan Times*, 31 Mart 2011.
- 49 *Ibid.*
- 50 "Constitution review panel 'has carte blanche'", *The Jordan Times*, 1 Mayıs 2011.
- 51 "Amman protest turns violent: PM blames Islamists", *The Jordan Times*, 25 Mart 2011.
- 52 Mansoor Moaddel, *Jordanian Exceptionalism: A Comparative Analysis of State-Religion Relationships in Egypt, Iran, Jordan and Syria*, Palgrave, 2002, ss: 95 – 97; Sami al-Khazandar, *Jordan and the Palestinian Question: The Role of Islamic and Left Forces in Foreign Policy-Making*, Ithaca Press, 1997.
- 53 Russell E. Lucas, "Jordan: The Death of Normalization with Israel", *Middle East Journal*, Vol: 58, No: 1, Winter 2004.
- 54 "Islamists: Jordan is Not Egypt", *The Jordan Times*, 1 Şubat 2011.
- 55 *Ibid.*

AKADEMİK KADRO

Hasan Kanbolat	ORSAM Başkanı
Prof. Dr. Hayati Aktaş	ORSAM Trabzon Temsilcisi, KTÜ Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
Doç. Dr. Veyssel Ayhan	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Tarık Oğuzlu	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Bilkent Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Şahin	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Harun Öztürkler	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu Ekonomileri - Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem Tür	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - ODTÜ
Habib Hüzmüzlü	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu
Yrd. Doç. Dr. Serhat Erkmen	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Neslihan Kevser Çevik	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu
Dr. Didem Daniş	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Galatasaray Üniversitesi
Dr. Jale Nur Ece	ORSAM Danışmanı, Deniz Emniyeti ve Güvenliği
Dr. İlyas Kamalov	ORSAM Danışmanı, Avrasya
Dr. Yaşar Sarı	ORSAM Danışmanı, Avrasya – ORSAM Bışkek Temsilcisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniv.
Dr. Bayram Sinkaya	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Atatürk Üniversitesi
Dr. Süreyya Yiğit	ORSAM Danışmanı, Avrasya
Av. Aslıhan Erbaş Açıkkel	ORSAM Danışmanı, Enerji-Deniz Hukuku
Volkan Çakır	ORSAM Danışmanı, Afrika - ORSAM Antananarivo (Madagaskar) Temsilcisi
Bilgay Duman	ORSAM Uzmanı, Ortadoğu
Ogün Duru	ORSAM Yönetici Editörü
Noyan Gürel	ORSAM İzmir Temsilcisi
Selen Tonkuş Kareem	ORSAM Erbil (Irak) Temsilcisi
Oytun Orhan	ORSAM Uzmanı, Ortadoğu
Sercan Doğan	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu
Nebahat Tanrıverdi	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu
Uğur Çil	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu
Nazlı Ayhan	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu & Projeler
Leyla Melike Koçgündüz	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu & Projeler
Göknil Erbaş	ORSAM Uzman Yardımcısı, Karadeniz
Aslı Değirmenci	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu
Jubjana Vila	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu
Mavjuda Akramova	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu

ORSAM Su Araştırmaları Programı

Dr. Tuğba Evrim Maden	ORSAM Su Araştırmaları Programı Hidropolitik Uzmanı
Dr. Seyfi Kılıç	ORSAM Su Araştırmaları Programı Hidropolitik Uzmanı
Kamil Erdem Güler	ORSAM Uzman Yardımcısı, ORSAM Su Araştırmaları Programı
Çağlayan Arslan	ORSAM Uzman Yardımcısı, ORSAM Su Araştırmaları Programı

ORSAM DANIřMA KURULU

Dr. İsmet Abdülmecid	Irak Danıştayı Eski Başkanı
Prof. Dr. Hayati Aktaş	ORSAM Trabzon Temsilcisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
Hasan Alsancak	BP & BTC Türkiye, Enerji Güvenliği Direktörü
Prof. Dr. Meliha Benli Altunışık	ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Prof. Dr. Ahat Andican	Devlet Eski Bakanı, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Dorayd A. Noori	Irak'ın Ankara Büyükelçiliği Kültür Müsteşarı Yardımcısı
Prof. Dr. Tayyar Arı	Uludağ Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
Prof. Dr. Ali Arslan	İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü
Başar Ay	Türkiye Tekstil Sanayi İşveren Sendikası Genel Sekreteri
Prof. Dr. Mustafa Aydın	Kadir Has Üniversitesi Rektörü
Doç. Dr. Ersel Aydınli	Bilkent Üniversitesi Rektör Yardımcısı & Fulbright Genel Sekreteri
Doç. Dr. Veyssel Ayhan	ORSAM Ortadoğu Danışmanı, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Prof. Dr. Hüseyin Bağcı	ODTÜ, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
İtir Bağdadi	İzmir Ekonomi Üniversitesi Öğretim Görevlisi, Uluslararası İlişkiler ve Avrupa Birliği Bölümü
Prof. Dr. İdris Bal	TBMM 24. Dönem Milletvekili
Yrd. Doç. Dr. Ersan Başar	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölüm Başkanı
Kemal Beyatlı	Irak Türkmen Basın Konseyi Başkanı
Barbaros Binicioğlu	Ortadoğu Danışmanı
Prof. Dr. Ali Birinci	Polis Akademisi Öğretim Üyesi
Doç. Dr. Mustafa Budak	Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdür Yardımcısı
E. Hava Orgeneral Ergin Celasin	23. Hava Kuvvetleri Komutanı
Volkan Çakır	ORSAM Danışmanı, Afrika
Doç. Dr. Mitat Çelikpala	Kadir Has Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya	İstanbul Şehir Üniversitesi Rektörü
Dr. Didem Daniş	ORSAM Ortadoğu Danışmanı, Galatasaray Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü
Prof. Dr. Volkan Ediger	İzmir Ekonomi Üniversitesi, Ekonomi Bölümü
Prof. Dr. Cezmi Eraslan	Başbakanlık Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı
Prof. Dr. Çağrı Erhan	Ankara Üniversitesi ATAUM Müdürü, SBF Uluslararası İlişkiler Bölümü
Yrd. Doç. Dr. Serhat Erkmen	ORSAM Ortadoğu Danışmanı, Ahi Evran Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
Dr. Amer Hasan Fayyadh	Bağdat Üniversitesi, Siyaset Bilimi Fakültesi Dekanı
Av. Aslıhan Erbaş Açıkkel	ORSAM Danışmanı, Enerji-Deniz Hukuku

Cevat Gök
 Mete Göknel
 Osman Göksel
 Timur Göksel
 Prof. Dr. Muhamad Al Hamdani
 Habib Hüzmüzlü
 Numan Hazar
 Doç. Dr. Pınar İpek
 Dr. Tuğrul İsmail
 Dr. İlyas Kamalov
 Doç. Dr. Hasan Ali Karasar
 Doç. Dr. Şenol Kantarcı
 Selçuk Karaçay
 Doç. Dr. Nilüfer Karacasulu
 Prof. Dr. M. Lütfullah Karaman
 Yrd. Doç. Dr. Şaban Kardeş
 Doç. Dr. Elif Hatun Kılıçbeyli
 Prof. Dr. Aleksandr Knyazev
 Prof. Dr. Erol Kurubaş
 Prof. Dr. Talip Küçükcan
 Arslan Kaya
 Dr. Hicran Kazancı
 İzzettin Kerküklü
 Prof. Dr. Mustafa Kibaroğlu
 Prof. Dr. Mosa Aziz Al Mosawa
 Prof. Dr. Mahir Nakip
 Doç. Dr. Tarık Oğuzlu
 Prof. Dr. Çınar Özen
 Murat Özçelik
 Doç. Dr. Harun Öztürkler
 Dr. Bahadır Pehlivan Türk
 Prof. Dr. Victor Panin
 Doç. Dr. Fırat Purtaş
 Prof. Dr. Suphi Saatçi
 Dr. Yaşar Sarı
 Ersan Sarıkaya
 Dr. Bayram Sinkaya
 Doç. Dr. İbrahim Sirkeci
 Dr. Aleksandr Sotnichenko
 Zaher Sultan
 Dr. Irina Svistunova
 Doç. Dr. Mehmet Şahin
 Prof. Dr. Türel Yılmaz Şahin
 Mehmet Şüküroğlu
 Doç. Dr. Oktay Tanrısever
 Prof. Dr. Erol Taymaz
 Prof. Dr. Sabri Tekir
 Dr. Gönül Tol
 Doç. Dr. Özlem Tür
 M. Ragıp Vural
 Dr. Ermanno Visintainer
 Dr. Umut Uzer
 Prof. Dr. Vatanyar Yagya
 Dr. Süreyya Yiğit

Irak El Fırat TV Türkiye Müdürü
 BOTAŞ Eski Genel Müdürü
 BTC ve NABUCCO Koordinatörü
 Beyrut Amerikan Üniversitesi Öğretim Üyesi
 Irak'ın Ankara Büyükelçiliği Kültür Müsteşarı
 ORSAM Ortadoğu Danışmanı
 Emekli Büyükelçi
 Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 ORSAM Avrasya Danışmanı
 Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Kırıkkale Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Vodafone Genel Müdür Yardımcısı (Türkiye)
 Dokuz Eylül Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Fatih Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
 TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Çukurova Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
 Rus-Slav Üniversitesi (Bişkek, Kırgızistan)
 Kırıkkale Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
 Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Müdürü
 KPMG, Yeminli Mali Müşavir
 Irak Türkmen Cephesi Türkiye Temsilcisi
 Kerkük Vakfı Başkanı
 Okan Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
 Bağdat Üniversitesi Rektörü
 Erciyes Üniversitesi İİBF Öğretim Üyesi
 ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Bilkent Üniversitesi
 Ankara Üniversitesi, SBF Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Türkiye Cumhuriyeti Bağdat Büyükelçisi
 ORSAM Ortadoğu Danışmanı, Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisat Bölümü
 TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Pyatigorsk Üniversitesi (Pyatigorsk, Rusya)
 Gazi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, TÜRKSOY Genel Sekreter Yardımcısı
 Kerkük Vakfı Genel Sekreteri
 ORSAM Danışmanı, Avrasya – ORSAM Bişkek Temsilcisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniv.
 Türkmeneli TV – (Kerkük, Irak)
 ORSAM Ortadoğu Danışmanı, Atatürk Üniversitesi
 Regent's College (Londra, Birleşik Krallık)
 St. Petersburg Üniversitesi (Rusya Federasyonu)
 Lübnan Türk Cemiyeti Başkanı
 Rusya Strateji Araştırmaları Merkezi, Türkiye-Ortadoğu Araştırmaları Masası Uzmanı
 ORSAM Ortadoğu Danışmanı, Gazi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Gazi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Enerji Uzmanı
 ODTÜ, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 ODTÜ, Kuzey Kıbrıs Kampusü Rektör Yardımcısı (KKTC)
 İzmir Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dekanı
 Middle East Institute Türkiye Çalışmaları Direktörü (ABD)
 ORSAM Ortadoğu Danışmanı, ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü
 2023 Dergisi Yayın Koordinatörü
 Vox Populi Direktörü (Roma-İtalya)
 İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
 St. Petersburg Şehir Parlamentosu Milletvekili, St. Petersburg Üniversitesi (Rusya Federasyonu)
 ORSAM Avrasya Danışmanı

ORTADOĞU ETÜTLERİ YAYIN KURULU

Meliha Benli Altunışık
 Bülent Aras
 Tayyar Arı
 İlker Aytürk
 Recep Boztemur
 Katerina Dalacoura
 F. Gregory Gause
 Fawaz Gerges
 Ahmet K. Han
 Raymond Hinnebusch
 Rosemary Hollis
 Bahgat Korany
 Peter Mandaville
 Emma Murphy

Orta Doğu Teknik Üniversitesi
 Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı
 Uludağ Üniversitesi
 Bilkent Üniversitesi
 Orta Doğu Teknik Üniversitesi
 Londra Ekonomi Üniversitesi (Birleşik Krallık)
 Vermont Üniversitesi (ABD)
 Londra Ekonomi Üniversitesi (Birleşik Krallık)
 Kadir Has Üniversitesi
 St. Andrews Üniversitesi (Birleşik Krallık)
 City Üniversitesi (Birleşik Krallık)
 Durham Üniversitesi (Birleşik Krallık)
 George Mason Üniversitesi (ABD)
 Durham Üniversitesi (Birleşik Krallık)

ORTADOĞU ANALİZ YAYIN KURULU

Prof. Dr. Meliha Benli Altunışık
 Hasan Kanbolat
 Doç. Dr. Hasan Ali Karasar
 Yrd. Doç. Dr. Serhat Erkmen

ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
 ORSAM Başkanı
 Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 ORSAM Danışmanı, Ahi Evran Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı